

Андрій Кудряченко, Вікторія Солошенко

СКЛАДОВІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ
НІМЕЧЧИНИ Й АВСТРІЇ ПОВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ
ТА ЗАХИСТ НИМИ НАЦІОНАЛЬНИХ
КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті аналізуються головні засади політики повоєнних десятиліть у ФРН та Австрії, спрямованих на досягнення демократичної консолідації суспільних верств, подолання кризи та досягнення соціально-економічного піднесення. До системотворчих чинників, що значною мірою забезпечили успіх перетворень, автори відносять корпоративісько-солідаристську парадигму політики держави, консолідацію суспільства, зміцнення національної ідентичності. Також окремо розглядається значення державного захисту національних культурних цінностей.

Ключові слова: денацифікація, економічні реформи, консолідація, соціальна держава, «пропорційна демократія», культурні цінності.

Andrii Kudrjachenko та Victorija Soloschenko. Components of the democratic consolidation of Germany and Austria in the postwar decades and the protection of national cultural values by them. The article analyzes the main policy principles of the post-war decades in Germany and Austria aimed at achieving the democratic consolidation of the social strata, overcoming the crisis and accomplishing social and economic uplift. To the system-forming factors, which largely ensured the success of transformations, authors refer the corporative-solidarity paradigm of state policy, the consolidation of society, and the strengthening of national identity. Also, the importance of state protection of national cultural values is considered in particular.

Key words: denationalization, economic reforms, consolidation, social state, «proportional democracy», cultural values.

Аналізуючи успіхи і невдачі нового поступу й інтеграції сучасної України до світового співтовариства, варто виявити причини, що суттєво гальмують процеси демократизації, та з'ясувати головні чинники очікуваних успішних перетворень. Причини відомих невдач мають як об'єктивні, так і суб'єктивні виміри та зумовлені політичними, економічними, соціальними чинниками перехідного періоду. Однак нагальним для вітчизняного державотворення є врахування досвіду націєтворення тих країн і народів, які відроджувалися, ставали успішними протягом історично короткого часу після відчутно глибоких соціальних катаклізмів, долаючи суспільно-політичні кризи свого стартового шляху. Надто важливо при цьому не лише виокремлювати ті чи інші чинники, які мали суттєве значення, але й з'ясування тих із них, які ставали системотворними та значною мірою забезпечили успіх перетворень. Адже історичний досвід багатьох країн світу надає чимало прикладів, які свідчать про нагальність зміни самої парадигми суспільного розвитку. Проте головні засади успішного оновлення не завжди лежать на поверхні. Враховуючи гостроту кризового нинішнього етапу, складність вітчизняних реальностей, автори обстоюють наступне: нинішній Україні слід якомога

швидше відійти від обтяжливої, якщо не виснажливої конфронтації, стати на шлях пошуку компромісу різних верств суспільства, провідним державним інститутам і політичним силам вкрай важливо започаткувати традиції загальної злагоди, стати на шлях діалогу та політичного порозуміння. Саме ці чинники, як доводить практика повоєнних десятиліть, були системотворними для сплундрованих війною Німеччини та Австрії.

У вітчизняному і зарубіжних суспільствах ці дві держави однозначно сприймаються не лише промислово високорозвинутими, але й успішними демократіями Заходу. Адже у нинішніх Федеративній Республіці Німеччина та Республіці Австрія досить високим є соціально-економічний рівень розвитку та дотримання політико-правових норм, підтримка з боку держави конструктивної позиції та діяльності як громадських об'єднань, так і кожного громадянина. То ж нагальним у цьому зв'язку є з'ясування головних складових повоєнної політики ФРН та Австрії, досвід яких може бути цінним та затребуваним для України.

У повосній Німеччині, будучи об'єднаними спільними підходами, держави-переможниці: США, СРСР, Великобританія та Франція рішуче запровадили, так званій, закон чотирьох «Д» - демократизації, денацифікації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття. Для того, щоб Німеччина «ніколи більше не могла становити загрозу для своїх сусідів або для збереження миру у всьому світі», країна підлягала повному роззброєнню й демілітаризації. Промисловість, яку можна було б використовувати для військового виробництва, належало демонтувати. Націонал-соціалісти підлягли звільненню з усіх установ і організацій; політичне життя країни мало докорінно оновитися на демократичних засадах. Однак економічну єдність країни, як підкреслювалося у спільно прийнятих переможцями документах, належало зберегти. Кримінальну відповідальність понесли винуватці і провідники людиноненависницької політики Третього рейху.

Заходи з денацифікації стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. Щоправда, політика денацифікації, яка відповідно до рішень Потсдамської конференції стала невід'ємною складовою оновлення Німеччини, у різних окупаційних зонах проходила в різних

формах. Водночас вона торкнулася ледь не кожного дорослого німця. В перші роки найсуворішою ця політика була в американській окупаційній зоні - західні союзники колективно розглядали німців як нацистів. З початком загострення протистояння і «холодної війни» зацікавленість до посилення денацифікації відчутно послабшала, чимало колишніх членів нацистської партії unikли належного покарання. В умовах наростаючого протистояння Сходу і Заходу відбулися розкол Німеччини та формування двох ідеологічно антагоністичних німецьких держав – ФРН і НДР.

Розкол країни та створення ФРН, а потім НДР стали своєрідною розплатою німецького народу за розв'язану другу світову війну. Водночас ця подія змінила ставлення західних союзників і СРСР до проблеми відновлення німецької державності. Західнонімецькі політики, прагнучи unikнення звинувачень у розколі країни, віддали перевагу формуванню своєї держави і прийняттю не референдумом Конституції, а ухваленню Парламентською радою лише Основного закону після ратифікації його земельними ландтагами у якості тимчасового акту до досягнення єдності німецького народу. Тим самим західнонімецькі політики, відмовившись від зваблюючого максималізму та рекомендацій союзників прийняти Конституцію на референдумі, проявили політичну обачливість та стриманість. Водночас, слід наголосити, що для справи консолідації суспільства Західної Німеччини прийняття Основного закону та закріплення офіційного правонаступництва Третього рейху за ФРН мало відповідне значення. Адже на території західнонімецьких земель опинилися і понад 10 млн. німецьких громадян, що були переселені зі Сходу у відповідності з рішеннями держав-переможниць. В Основному законі ФРН були чітко сформульовані принципи соціальної, правової демократичної держави та основні права і свободи як норми прямої дії. При його розробці були враховані як досвід Веймарської доби, так і надбання інших держав Заходу. Конституційний закон ФРН став вагомим своєрідним суспільнополітичним компромісом в умовах піднесення антифашистського та демократичного руху. Прийняття Основного закону мало особливе суспільно-політичне значення. В ньому отримали чітке відображення процеси демократичного оновлення держави і суспільства, пов'язані зі звільненням Європи

від нацизму та поверненням до засад парламентаризму. Проголошені в Основному законі демократичні засади, соціальні, політичні права і свободи громадян стали опорою в діяльності всіх демократичних сил, вони надихали мільйони людей, ставали основою їх зацікавленого ставлення до оновлення країни.

Водночас наголосимо, що суспільством і політичними верствами не ігнорувалася попередня практика, виводилися належні уроки зі своєї історії. По-перше, стосовно так званої першої демократії – Веймарської Республіки, робилися висновки і кроки щодо унеможливлення узурпації влади. Засади парламентаризму отримали чіткі визначення і форми, а розподіл компетенцій та противаги відповідних гілок влади мали раціональний та системний характер. По-друге, втіленням виведених уроків із слабкостей урядів доби Веймару стало значне законодавче посилення позицій уряду за рахунок компетенцій президента та ускладнення можливостей відправки уряду у відставку. По-третє, з огляду на схильність суспільних верств сприймати «сильну руку» державного лідера, особливе значення надавалося законодавчо-правовому закріпленню міцних позицій глави урядового кабінету. Він поставав головною політичною фігурою держави і західно-німецького суспільства.

Згідно Основного закону, за федеральним канцлером закріплювалася «директивна компетентність». Саме він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави і несе за цю політику особисту та політичну відповідальність. Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед Бундестагом – німецьким парламентом. Канцлер і уряд спираються на парламентську більшість із числа коаліційних партій, які скріплюють засади діяльності підписаною коаліційною угодою.

Політика Конрада Аденауера – першого федерального канцлера ФРН, який мав величезний досвід і авторитет, значною мірою задала вектори розвитку, які обернулися успішним поступом держави і суспільства. Тому і нині побутує визначення періоду його врядування як ера Аденауера, визнання того, що він став, образно кажучи, батьком нації. Політика Конрада Аденауера ґрунтувалася на двох великих складових: соціальній ринковій економіці і «новій Німеччині у новій Європі». Головні засади

соціальної ринкової економіки К.Аденауер вбачав у тому, що «капіталістична система економіки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу. Тому нова структура німецької економіки повинна ґрунтуватися на врахуванні того факту, що час необмеженого панування капіталізму поринув у небуття». Не аби якого значення надавалося забезпеченню гідного рівня життя безробітних та непрацевдатних, перерозподіл прибутку здійснювався на користь найманих працівників.

Повоєнній Німеччині прислужилися підходи політики Аденауера, які заперечували як крайній лібералізм, так і націоналізовану одержавлену економіку. Ще до створення ФРН у західних зонах окупації проходили гострі дискусії щодо шляхів економічного оновлення та розвитку. Група експертів під керівництвом Людвіга Ерхарда підготувала проект фінансової реформи, покликаної оздоровити економіку та позбутися величезної маси знецінених грошей. Л. Ерхард вважав, що проведення такої реформи слід поєднувати із заходами активного стимулювання виробництва та захисту найбільш уразливих верств, стабілізації споживчого ринку, активізації виробничої та споживчої мотивації. Грошова реформа 1948 р. у західних зонах припинила гіперінфляцію, бартерні відносини та сприяла подоланню дефіцитів. Соціальна складова грошової реформи чітко витримувалася. Пенсії, заробітна плата, різновиди допомоги перераховувалися у співвідношенні 1:1. Всі старі державні зобов'язання були анульовані. Тим самим, величезна грошова маса ліквідувалася. Був введений в дію пакет законодавчих актів, які відміняли централізоване планування і звільняли ціноутворення. Але одночасно був збережений обмежувальний контроль над цінами на транспортні та поштові послуги, основні продукти харчування, житло. Регулярно публікувалися каталоги так званих «доречних цін», що враховували реальні витрати виробництва і «раціональний прибуток». Була прийнята спеціальна програма «Кожній людині» для забезпечення населення за зниженими цінами вузькою номенклатурою найнеобхідніших товарів. Ерхард продовжував наполягати на забороні крайніх форм монополізму та розвитку «державного підприємництва» (прямої участі держави у виробництві товарів та послуг громадського значення, в розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури).

Такі економічні засади розглядалися Ерхардом як «соціальне ринкове господарство», яке в рівній мірі служить інтересам суспільства та особистості. В історію ФРН 1950-і рр. ввійшли як період «економічного дива». Цей період був складним, американська допомога та запровадженні реформи давали віддачу не одразу. Лише з часом реформи Ерхарда в рамках політики «Добробут для всіх!» перетворили Західну Німеччину на третю за потужністю економічну державу світу. Головним було те, що у період становлення ФРН ця політика убезпечила населення від фінансових та соціальних потрясінь, які були причиною попередніх політичних невдач та експериментів. Незважаючи на труднощі, за перші п'ять років реформ заробітна плата зросла на 119%. Особлива увага приділялася підтримці постраждалих від війни громадянам – інвалідам, біженцям, переміщеним особам. У 1948-1953 рр. на ці потреби було виділено 24 млрд. марок, а у 1981 р. загальні соціальні витрати перевищили 104 млрд. марок. У 1951 р. соціальні видатки склали 36,5% державного бюджету, і через чотири роки були збільшені до 42%. У 1955 р. біля 20% населення отримувало соціальні виплати, оскільки понад 1 млн. домашніх господарств перебували за межею бідності, яка становила 130 марок на місяць. З огляду на труднощі із житлом та проблемою розташування біженців та інтернованих у ФРН втілювалися програми будівництва «соціального житла». На відбудову зруйнованого житла були спрямовані кошти федерального бюджету, земель та обшин. Загальна кількість квартир у країні у 1960 р. виросла з 10 до 16 млн., перевершивши рівень 1939 р. Позитивним був вплив пенсійної реформи 1957 р., яка спиралася на «договір поколінь», коли працюючі вносили частину своєї заробітної плати у пенсійний фонд. Пенсія для робітників зросла у середньому на 65%, а для службовців – на 72%. Реформа відчутно вплинула на поліпшення становища широких верств населення.

К.Аденауер прагнув досягти тіснішої прив'язки громадян до молоді республіки за умов становлення соціальної держави. Тільки протягом першого десятиліття у ФРН було прийнято понад 50 соціальних законів. Серед них закони про підтримку колишніх військовополонених і демобілізованих, про компенсації «вигнанцям» за спричинені війною втрати, запровадження «економіки

співучасті» та вирішення соціальних конфліктів, щодо пільгової реформи акціонерного права тощо. Зміцненню соціального профілю держави сприяли ефективна податкова політика, запровадження потужного майнового податку. Так, майно, вартість якого на момент грошової реформи 1948 р. перевищувала 5 тис. марок, оподатковувалося 50% податком протягом 30 років. Значна увага держави приділялась утвердженню системи соціального партнерства між підприємцями і робітниками, за якої трудові конфлікти вирішувалися без страйкової боротьби.

У перше десятиріччя становлення ФРН її перший канцлер К.Аденауер виявився спроможним відновити повагу суспільства до цивільного правління на противагу попереднім етапам німецького розвитку, де великий авторитет мали керівники в уніформі. Повоєнній Німеччині прислужилися підходи політики Аденауера, які заперечували як крайній лібералізм, так і націоналізовану одержавлену економіку. Система правління К.Аденауера - так звана «канцлерська демократія» відіграла неабияку роль.

Грунтовні конституційно-правові норми щодо діяльності політичних партій стали засадничими у формуванні і розвитку партійно-політичної системи, що складає основу парламентської форми правління. Надаючи політичним партіям конституційний статус, Основний закон визначив, що партії сприяють формуванню політичної волі народу і можуть вільно формуватися, а їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним засадам.

Від міцності зв'язків громадянського суспільства і держави залежить сталість існування демократії. Водночас розвиток інститутів громадянського суспільства значною мірою сприяв утвердженню демократії. Таким чином, розвиток політичної системи ФРН демонструє й пояснює основні складові успішної демократичної консолідації суспільства – від політики денацифікації та оновлення політико-правових норм державного устрою до розвитку складових соціальної держави і міцного громадянського суспільства. Елементи соціальної, правової держави, парламентська демократія, громадянське суспільство та виважена соціально-економічна політика – це вагомі складові корпоративно-солідаристської парадигми, яка сприяла зростаючій конструктивній консолідації суспільства на базі позитивних європейських цінностей та успішного досвіду.

Історична практика ФРН свідчить про використання оптимальних підходів у відбудові економіки, створенні нової системи організації влади, нарощування взаємодії між державою та громадянським суспільством. Досягнення соціально-економічного прориву стало можливим саме тому, що було обрано корпоративно-солідаристський шлях, який став своєрідною альтернативою як граничному лібералізму, так і засудженому крайньому ультраціоналізму.

Республіка Австрія стала однією із держав повоєнної Європи, яка одночасно з відбудовою економіки успішно змогла розв'язати проблеми соціальної організації та у короткі терміни досягла суспільної консолідації й національної злагоди. Запорукою подолання повоєнної кризи тут стала політика суспільної консолідації суспільства з певною національною специфікою. На відмінну від Німеччини, Австрію союзники ще у роки Другої світової війни відносили до числа країн, що постраждали від нацизму, а тому вона вважалася не переможеною, а звільненою від німецького фашистського режиму. В силу цього після війни на перше місце висувалося завдання не лише відмежування від Німеччини, а й зміцнення національної ідентичності та досягнення злагоди в суспільстві. З часу аншлюсу 1938 р. – силового приєднання Австрії до Третього рейху та квітневого референдуму щодо схвалення цього акту, суспільство зазнало відчутних деформацій. Це і фашизація суспільства й «арізація» господарського життя – так, було закрито і продано за безцінок 7 тис. єврейських підприємств. Радикальний характер мала перебудова адміністративного управління. Країна була перейменована у Східну провінцію Німеччини, а в 1942 р. розділена на 7 адміністративних округів. За роки аншлюсу близько 700 тис. австрійців вступили до нацистської партії, 1,3 млн осіб служили у вермахті та інших військових формуваннях.

Зі звільненням Австрії постали непрості задачі відновлення державності, подолання нацистського минулого, оновлення засад суспільно-політичного розвитку та пошуку відповідного місця серед країн Європи і світу. 27 квітня 1945 р. було проголошено відновлення вільної і незалежної Австрії та створено тимчасовий уряд на чолі з канцлером К.Реннером. 1 травня 1945 р. уряд

оголосив про відновлення чинності Конституції 1920 р. з поправками 1929 р., що діє до теперішнього часу. Серед проблем повоєнного періоду важливу роль відігравали облаштування 1,6 млн. біженців і переміщених осіб із числа етнічних німців Сходу Європи та повернення біля 0,5 млн. австрійських військово-полонених. Повоєнна Австрія пережила непрості часи десятирічної окупації союзниками своєї території, але забезпечила відновлення демократичних засад розвитку, денацифікацію, відповідні економічні та соціальні реформи. Консолідації австрійського суспільства сприяло відновлення політичних партій довоєнної доби та проведення парламентських виборів 25 листопада 1945 р. Було сформовано коаліційний уряд на чолі із Л.Фіглем (АНП). Тимчасовий уряд Реннера заборонив діяльність нацистської партії та її дочірніх організацій. Вагомим результатом денацифікації стало усунення з керівних посад практично всіх нацистів. Особливі суди винесли вироки 13 тис. осіб, 43 із них отримали смертні вироки.

Досягненню суспільної злагоди сприяло застосування так званої «пропорційної демократії». Відповідно з цими підходами за даними пропорційного співвідношення федерального рівня розподілялися місця у земельних урядах та органах місцевого самоуправління. Дані засади уособлювали характерні риси всієї повоєнної політичної системи Австрії. Спадкоємність минулої і нової влади в Австрії символізувало обрання К. Реннера (20 грудня 1945 р.) першим президентом так званої Другої австрійської республіки. Важливим елементом політики Австрії стало застосування засад соціально-ринкової моделі розвитку країни. Повоєнна Австрія зберегла і розвинула національні традиції соціально орієнтованої економічної політики. У 1946 р. парламент прийняв закон про націоналізацію трьох великих банків, підприємств гірничодобувної та важкої промисловості, а згодом, 1947 р., було прийнято закон про націоналізацію енергетичного сектору. Саме націоналізація крупних підприємств та важливих галузей господарства сприяла тому, що австрійська держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою. Важливо підкреслити, що частка націоналізованих підприємств в економіці Австрії була значно вищою, ніж в інших

європейських країнах поза межами сфери впливу Радянського Союзу. Згідно плану Маршалла Австрія отримала біля 1,0 млрд. американських доларів, що у перерахунку на душу населення було в сім разів більше, ніж у ФРН. Іншим чинником економічного зростання стало формування стабільної грошової системи на основі прийнятого 1948 р. закону про грошову реформу. Націоналізація низки крупних підприємств та окремих галузей австрійської промисловості призвела до того, що держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою. Загалом же проведена націоналізація дозволила не лише запобігти репараціям, а й вирішити чимало соціальних задач і значно пом'якшити соціально-економічну напругу в суспільстві.

Суттєвою ознакою формування соціального ринкового господарства у повоєнній Австрії був розвиток партнерських відносин між працею і капіталом. Федеральна палата працюючих, яка була створена ще в 1920 р., у повоєнні роки відновила свою діяльність, розширивши свої повноваження та компетенцію. Аналогічні палати об'єднували селян, осіб вільних професій, працівників торгівлі, представників малого, середнього та великого бізнесу. Згідно прийнятого тоді законодавства, яке зберігає чинність до цього часу, федеральні палати покликані захищати інтереси своїх членів, а також брати участь у виробленні стратегії розвитку народного господарства всієї країни.

Суттєвий внесок у формування системи соціального партнерства внесли профспілки. Щоправда, на відміну від палат працюючих, членство у них було добровільним. Водночас і тут відбулися зміни: якщо у Першій республіці міжвоєнного періоду на загальнодержавному рівні налічувалося 57 профспілкових організацій, то у 1945 р. було створено єдиний об'єднаний центр захисту інтересів робітничого класу. Ним стало Австрійське об'єднання профспілок (АОП). У 1946 р. підприємці також об'єдналися у Федеральну промислову палату (ФПП). З 1947 р. профспілки і підприємці за посередництва держави почали укладати щорічні угоди про тарифи і ціни, щоб зупинити інфляцію.

Відзначимо, що на відміну від повоєнної Німеччини, по завершенню війни перед Австрією не стояла проблема «нового початку» національної історії. Натомість головну роль відігравали

необхідність удосконалення державного механізму та системи управління. Пом'якшенню політичних суперечностей сприяли цензура та контроль з боку окупаційної влади (які зберігалися аж до виведення окупаційних військ та отримання Австрією державного суверенітету 1955 р.) за пресою, видавничою справою та іншими засобами масової інформації. Політична цензура зберігалася аж до виведення окупаційних військ та отримання Австрією державного суверенітету 1955 р. Забезпечення законності сприяло зміцненню неконфронтаційних традицій політичного життя. Згодом, 21 квітня 1948 р. був ухвалений закон про амністію рядовим нацистам, який стосувався 482 із 524 тисяч колишніх членів НСДАП.

Провідні партії АНП та СПА, виявляли принципову зацікавленість у політичній стабільності та сприяли пошуку не лише компромісів, а й досягненню суспільного консенсусу. Важливими були уроки 1920-1930-х років, коли в Австрії змінилися більше десяти урядів. У квітні 1953 р. після Фігля федеральним канцлером Австрії став Ю.Рааб (АНП), йому вдавалося досягти компромісів та примирення.

У суспільному житті повоєнної Австрії суттєву роль відіграла «австріфікація», покликана нейтралізувати ментальне значення аншлюсу з Німеччиною. Суттєвими були дискусії щодо національних свят. Важливим для національної ідентифікації громадян свого часу був досвід усвідомлення повоєнної Австрії (після завершення Першої світової війни) як великої держави в сфері культури, музики тощо. Проте ще у середині 1950-х рр. лише 49% населення усвідомлювали себе окремою нацією, тоді як 46% відчували себе німцями. Важливу роль у зміцненні власної окремішньої ідентичності австрійців відіграли засади нейтрального статусу держави, закріплені в Державному договорі від 15 травня 1955 р. про відновлення незалежної та демократичної Австрії. Договір поклав край окупації та обумовив прийняття Конституційного закону від 26 жовтня 1955 р. про постійний нейтралітет Австрійської республіки. Виваженість рішень у сфері внутрішньої політики та раціональне використання економічних можливостей мали позитивні результати. З початку 1950-х рр. валовий внутрішній продукт Австрії зростав більше, ніж на 5% на рік, і

станом на 1960 р. обсяг промислового виробництва утричі перевищив довоєнний рівень.

В Австрії в період «економічного дива» були реалізовані такі масштабні проекти, як будівництво гідроелектростанції, модернізовано промислові комбінати, фінансово підтримано і урівноважено розвиток окремих регіонів. Значні фінанси виділялися на розвиток науки, культури, мистецтва, на підтримку національного фольклору.

Повоєнний досвід Австрії засвідчив успішне подолання наслідків гітлерівського панування, окупації та глибокої кризи. Відновлення життєздатної держави та розвинених демократичних інститутів можна вважати результатом свідомої політики національної консолідації, досвід якої може бути успішно використано при розробці моделей досягнення національного консенсусу в суспільствах, уражених економічною та соціальною кризою.

Практика повернення культурних цінностей, які були переміщені в роки Другої світової війни, є також важливою для цих держав і України як складова досягнення консолідації повоєнних суспільств. З широкого кола проблем, пов'язаних з Другою світовою війною, важливим і донині невирішеним здебільшого питанням залишається проблематика переміщених або назавжди втрачених культурних цінностей. Втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, час від часу продовжують повертатися до своїх власників або їх нащадків. Багато з них зберігається не лише у музеях та їх запасниках, а в приватних колекціях у різних країнах світу. Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх культурних надбань людства. Долаючи наслідки політики націонал-соціалізму у культурній сфері, більшість країн континенту зіткнулася з новими викликами сучасної доби. І це повною мірою стосується й України. У цьому контексті не можна не згадати про російську агресію та вивезення з музеїв Криму цінних творів мистецтва – культурної спадщини України. В липні 2016 р. у Третьяковській галереї в Москві, з порушенням норм міжнародного права, було відкрито виставку робіт художника І. Айвазовського, вивезених із Криму. Експозиція складалася з 38 картин та графічних малюнків з

Феодосійської картинної галереї імені Айвазовського. Для України сучасні проблеми значно актуалізують вивчення міжнародної практики та досвіду окремих країн у розв'язанні цих важливих проблем. У цьому сенсі видається слушним досвід політики Німеччини і Австрії у розв'язанні проблем розшуку та реституції втрачених, вкрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва. У постбіполярний період політико-правову базу в царині реституції творів мистецтва та культурних цінностей суттєво доповнили напрацювання Міжнародної Вашингтонської конференції з питань майна періоду Голокосту (1998 р.). Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав, які підписали цю угоду, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націоналсоціалістів. З різних причин доля багатьох предметів культури, які були конфісковані або викрадені в їх власників у період 1933-1945 рр. або продані без згоди власника залишається нез'ясованою. Недостатньо уваги приділялося проблемам виявлення та повернення культурних цінностей, втрачених за часів нацистського панування. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., уряд ФРН взяв на себе зобов'язання зробити внесок у дослідження походження та реституцію культурних цінностей. Вирішення цих проблем було поставлено на ґрунтовну державну основу. В 1998 р. у м.Магдебург було створено Координаційне бюро з розшуку втрачених культурних цінностей. Бюро бере активну участь у пошуках творів мистецтва та створенні банку інформації про викрадені чи втрачені культурні цінності.

Велика робота проводиться щодо пошуку втрачених творів мистецтва, реконструкції колекцій та списків робіт, за допомогою яких можна підтвердити справжність або виявити підробку окремих творів. У свою чергу, німецькі й австрійські державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти численні докази автентичності та перевірити право власності станом на період 1933-1945 рр. Варто зазначити, що за останні десять-п'ятнадцять років у ФРН та Австрії значно активізовано роботу щодо підготовки майбутніх

експертів – мистецтвознавців та музеєзнавців, які займаються дослідженням походження творів мистецтва.

Важливими є дослідження предметів викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історії їх походження та переміщення. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися із знаменитих колекцій, а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Куплені на аукціонах та у приватних колекціонерів старожитності не завжди мають легальне походження. Доволі складно прослідкувати їх переміщення та історію від першого до останнього власника. Оцінюються, насамперед, надписи на зворотному боці картин, позначки митців та власників на картинах, рукописні записи, маргіналії, присвяти, ініціали, печатки або екслібриси на книгах та архівних матеріалах. Згідно з повоєнними радянськими даними, наприкінці 1950-х рр. із СРСР лише до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн. до 1,9 млн. предметів культури. За оцінками фахівців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн до 1,2 млн. музейних експонатів.

Під час Другої світової війни Україна втратила до 250 тис. предметів з 21 музею і близько 50 млн. книжок. Цінності, вивезені з України, становили 55% усіх культурних цінностей, які нацисти вивезли з Радянського Союзу. Визначні культурні цінності ешелонами вивозилися з її території спеціальними німецькими організаціями та підрозділами, серед яких вирізнялися Айнзацштаб рейхсляйтера А.Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Надзвичайно велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважаються зниклими безслідно. В роки окупації в Києві та інших містах німецькі установи дозволяли собі прикрашати свої приміщення картинами з розграбованих музеїв. Це підтверджують записи та довідки про вилучені з цією метою твори мистецтва. Але чи була картина повернута до колекцій музеїв, потрібно перевіряти у кожному окремому випадку. Варто враховувати і той факт, що не всі незаконно переміщені культурні цінності зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях. Проблемним залишається і те, що колекціонери не

завжди висловлюють готовність відкрити свої колекції для дослідників чи інформувати про них державу.

Випадки повернення в Україну, переміщених творів мистецтва, які багато десятиліть поспіль вважалися втраченими назавжди, трапляються доволі рідко. Вважалось, що частина колекції музею Богдана і Варвари Ханенків загинула під час пожежі 17 лютого 1945 р. у замку Вільденхофф поблизу Кенігсберга. Фонд відомого українського мецената сучасності О. Фельдмана профінансував усі необхідні витрати для повернення картини Корнеліса Пуленберга «Аркадійський краєвид» в Україну, після знахідки її на сайті одного з європейських аукціонів.

Варто зазначити, що 15 лютого 1993 р. була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво. У документі йшлося, зокрема, про повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 р. був підписаний двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки. Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей. У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілу низку культурних об'єктів. До найважливіших повернень культурних цінностей з України до Німеччини належать так званий «архів Баха» Берлінської співочої академії, архівні документи, пов'язані з Й.В. фон Гете, кілька альбомів літографій та гравюр XVIII ст., колекція археологічних матеріалів з поселень давніх германців та ін. Німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. Таким чином, українським експертами при вирішенні проблем розшуку втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей та творів мистецтва важливо враховувати європейську практику, включаючи досвід Німеччини останніх десятиліть.

Слушним видається використання політико-правових засад політики повернення культурних цінностей як державної справи. У цьому зв'язку варто переглянути і внести доповнення до Закону

про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, що запобігатиме незаконному переміщенню культурних цінностей. І слухним буде взяття за зразок сучасного Закону ФРН про захист культурних цінностей від 31 липня 2016 р.

Актуальним постає створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей. Виглядає доцільним поновлення активної роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За зразок організації роботи профільної державної установи варто взяти досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м.Магдебург (ФРН). Профільна науково-дослідна установа мала б скласти досконалий і максимально повний каталог культурних цінностей, переміщених з території України.

Залишається імперативним завдання підключення музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи колег з ФРН і Австрії та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері розшуку, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей.

У площину державної політики у цій царині слід перевести пошукову роботу, пов'язану з діяльністю приватних колекціонерів, які виявляють інтерес до продажу предметів української культурної спадщини. Тим самим справа повернення переміщених культурних цінностей має набути державного значення і більшої ваги.

Підводячи підсумки розглянутої теми слід наголосити наступне. Відновлення державності на основі ліберально-демократичних принципів у країнах, які зазнали поразки в Другій світовій війні – Німеччині та Австрії, відбувалося в непростих умовах союзницької окупації повоєнного періоду. Для ФРН і Республіки Австрія характерним стало проведення політики суспільної консолідації та відновлення демократичних інститутів влади, з урахуванням кращих національних надбань та інших європейських країн. Німецький і австрійський досвід суспільної консолідації повоєнного періоду може бути цінним для України сучасної доби. Зокрема, такий його важливий складник як концептуально-теоретичні надбання у вигляді корпоративно-солідаристської

парадигми політики держави, спроможної мобілізувати широкі верстви суспільства та подолати їх непомірне розшарування. Уся повоєнна практика Австрії та ФРН 1950-х рр. підтверджує, що саме корпоративно-солідаристська парадигма політики стала реальною альтернативою як граничному лібералізму, так і крайньому націоналізму та оптимально сприяла відбудові економіки, зміцненню її соціальної спрямованості, оновленню влади та її взаємодії з громадянським суспільством.

У повоєнних ФРН та Австрії принциповими елементами, які забезпечували консолідацію перехідних суспільств на етапі нормалізації умов громадсько-політичного життя виступали такі чинники, як впровадження реалістичних планів прискороного відновлення економіки, раціональне використання бюджетних ресурсів, заборона крайніх форм монополізму та широке використання «державного підприємництва» (на основі прямої участі держави в розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури та виробництві товарів та послуг громадського значення), дотримання принципів соціального захисту вразливих верств населення.

У політичному відношенні суспільній консолідації сприяло проголошення курсу на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, який передбачав участь профспілок та організацій підприємців в ухваленні рішень у сфері економіки, запровадження солідарної та гарантованої державою пенсійної системи, будівництво соціального житла тощо. Принципове значення мало переведення умов політичної конкуренції політичних партій право- та лівоцентристського спрямування у правове русло, що полегшувало їх коаліційну співпрацю та сприяло нейтралізації впливу різноманітних угруповань радикального політичного спрямування. У підсумку формування у ФРН та Австрії розвинених демократичних інститутів можна вважати результатом свідомих політики національної консолідації, досвід якої може бути використаний при розробці моделей досягнення національного консенсусу в уражених економічною та соціальною кризою перехідних суспільствах.

Повоєнна практика ФРН і Австрії також унаочнює підтримку і розвиток громадянського суспільства не лише як протизваги, але і партнера держави у розв'язанні проблем та викликів повоєнного і

наступних етапів розвитку. Ітанвидається не зовсім коректною з наукового погляду. З іншого боку, владні інститути оновлених національних держав формувалися під впливом та за безпосередньої участі громадянського суспільства. У ФРН та Австрії, як і в інших демократіях внаслідок складних політичних і соціально-економічних трансформацій відбувся своєрідний «аутсорсинг», коли місце державних установ як виняткових постачальників певних послуг посіли (номінально) недержавні актори, краще підготовлені для їх виконання.

Відповідно, Українська держава потребує розробки комплексної стратегії співробітництва з інститутами вітчизняного громадянського суспільства у вирішенні нагальних проблем розвитку країни. Хиткі інститути громадянського суспільства та слабкі державні структури у своїй діяльності потребують постійної взаємної підтримки і координації, що ставить на порядок денний доцільність створення в нашій країні програми їх співпраці у сферах перехресної компетенції.

Не варто ігнорувати потенційні загрози, зумовлені все більш масштабною імміграцією фундаменталістськи налаштованих потоків мігрантів з агресивно-споживацькими настроями до ЄС, а в перспективі і до України. У країнах ЄС спостерігається спалах активних дискусій щодо оптимальних шляхів вирішення цієї загальноєвропейської проблеми. І нині обговорення цих проблем не повинно обходити вітчизняних фахівців.

Видається принципово важливим посилення уваги органів державної влади до питань збереження та повернення втрачених культурних цінностей. У цьому сенсі доцільно враховувати сучасну європейську практику, пов'язану з розшуком втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей та творів мистецтва. Актуалізують цю проблему і сучасні спроби пограбування широких музейних фондів, розташованих на тимчасово неконтрольованих урядом України територіях. У зв'язку з цим постає нагальним завданням внесення змін і доповнень до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», з урахуванням слухних підходів за аналогією з Законом ФРН про захист культурних цінностей від 31 липня 2016 р., й тим самим посилити правову складову запобігання незаконному вивезенню та ввезенню культурних цінностей.

Потребує оцінки можливість створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених вітчизняних культурних цінностей, яка мала б співпрацювати з Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Також і при створенні профільної державної науково-дослідної установи з виявлення та повернення культурних цінностей доцільно врахувати сучасний досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м. Магдебург (ФРН).

З практичного погляду виглядає слушним приєднання музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи експертів з ФРН та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері розшуку, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей. Потребує активізації пошукова робота, пов'язана з виявленням предметів української культурної спадщини в приватних колекціях.

Таким чином, всі з'ясовані засади та відповідні підходи і проведення політики демократичної консолідації Німеччини й Австрії повоєнних десятиліть та їх сучасні надбання, в тому числі й у справі збереження та захисту ними національних культурних цінностей, виправдали себе і можуть стати в добрій нагоді Українській державі. Адже саме заходи консолідації вітчизняного суспільства покликані та спроможні стати системотворними у подоланні гостроти кризового нинішнього етапу. Ставши на такий шлях, наша Вітчизна зможе якнайшвидше подолати виснажливу конфронтацію, віднайти компроміс різних верств суспільства. Саме на шляху діалогу та політичного порозуміння Україна зможе стати не лише сильною, а й заможною і успішною державою, де її громадянам будуть забезпечені умови розвитку й повноцінного життя. Дані чинники, як доводить практика повоєнних десятиліть, були системотворними у ФРН та Австрії, і саме вони уможливили подолання цими країнами важкого кризового стану та стати до лав сучасних успішних демократичних держав та суспільств.

1. Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика /К. Воцелка. – М., 2007. – 512 с.

2. Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь /А.І.Кудряченко (кер.авт.колективу), То.Метельова, В.В.Солошенко – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 82с.

3. Кудряченко А.І. Федеративна Республіка Німеччини: демократична модель взаємодії альтернативних суб'єктів політики / Влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами. – 216 – Київ, – ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ. – С.382 – 413.

4. Рудич Ф.М. Конрад Аденауер / Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламент. вид. 2008. – С.109 – 114.

5.Солошенко В.В. «Сприяюча держава» та громадянське суспільство як основні складові діючої демократії в Німеччині / В.В. Солошенко // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць /За загальною редакцією д.і.н, проф. Кудряченка А.І. // Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Фоліант, 2012. – 466 с. – С. 209-224.

6. Солошенко В.В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина) / В.В. Солошенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2015, вип. 44, том 2. – С.140-143.

7. Солонина Є. Українські писанки повернулися з Німеччини / Є. Солонина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/3554073.html>

8. Шульце Г. Історія Німеччини: Перекл. з нім. / Г. Шульце. – К.:Наука – 2000. – 280 с.

9. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи: Перев. с нем. / Л. Эрхард. – М. – 1993. – 457 с.

10. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Beck C. Н. – 2009. – S. 284.

11. Das neue Österreich. 1945 – 1955 // Zeitreise Österreich. Ausgabe 2. – 2015. – Wien. – 2015. – 131S.

12. Fritz Lang, Katja Mulansky, Thomas Mulansky. Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts. Recht, Besteuerung, Gestaltungspraxis / Fritz Lang, Katja Mulansky, Thomas Mulansky. – Schäffer-Poeschel Verlag. –2010. – 393 S.

13. Winkel H. Die Wirtschaft im geteilten Deutschland 1945 – 1970 / H. Winkel. – Wiesbaden. – 1975. – 380S.